

v umovakh mahistratury: monohrafiia [The formation of the professional culture of the future head of a comprehensive educational institution under the conditions of a master's degree: a monograph]. Donetsk: LANDON-KhKhI. 226 s. [in Ukrainian]

7. Ponomarov, O. S. (2006). Formuvannia profesiinoi kultury fakhivtsiv u systemi zavdan pedahohiky vyshchoi shkoly [Formation of the professional culture of specialists in the system of tasks of higher school pedagogy]. Naukovi pratsi. Mykolaiv : MDHU im. P. Mohyly, T. 46. Vyp. 33, Pedahohichni nauky. S. 43–47. [in Ukrainian]

8. Traverse, O. O. (2003). Profesiina kultura yak intehratyvnyi chynnyk fakhovoi pidhotovky i vykhovannia uchniv profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladiv [Professional culture as an integrative factor of professional training and education of students of vocational and technical educational institutions]. Pedahohika i psykhohohiia profesiinoi osvity : rezultaty doslidzhen i perspektyvy : zb. nauk. prats / za red. I. A. Ziaziuna ta N. H. Nychkalo. Kyiv. S. 238–243. [in Ukrainian]

9. Kharchenko, A. O. (2007). Problemy formuvannia profesiinoi kultury v systemi pidhotovky menedzheriv [Problems of formation of professional culture in the system of training managers]. Problemy ta perspektyvy formuvannia natsionalnoi humanitarno-tekhnichno elity : zb. nauk. prats / Za red. L. L. Tovazhnianskoho, O. H. Romanovskoho. Kharkiv : NTU «KhPI». Vyp. 15-16 (19-20). S. 88–96. [in Ukrainian]

10. Savchenko, L. (2018). Functional role of monitoring in assessing the quality of future hand craft teacher training/Science and education, Issue 2. P. 186–192. Odessa. Submitted of January, № 26 DOI: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2018-2-25>. [in Ukrainian]

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

САВЧЕНКО Лариса Олексіївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики технологічної освіти, Криворізького державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: педагогіка вищої школи, якість освіти, педагогічна діагностика, професійна та технологічна освіта, проектна діяльність.

САФ'ЯН Карина Юріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Наукові інтереси: якість освіти, моніторинг в освіті, професійна освіта, педагогіка вищої школи.

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

SAVCHENKO Larisa Oleksiivna – Doctor of pedagogical sciences, Professor, head of the department of pedagogy and methods of technological education, Kryvyi Rih State Pedagogical University.

Scientific interests: higher school pedagogy, quality of education, pedagogical diagnostics, professional and technological education

SAFIAN Karina Yuriivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine.

Scientific interests: quality of education, monitoring in education, professional education, higher school pedagogy.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2023 р.

УДК 37(477.65) «18.../19»

DOI: 10.36550/2415-7988-2023-1-211-48-56

САВЧЕНКО Наталія Сергіївна –

доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки та спеціальної освіти освіти,
Центральноукраїнський державний
університет імені Володимира Винниченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0420-3289>
e-mail: nataliy040570@gmail.com

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті окреслено провідні тенденції розвитку освіти на Єлисаветградщині у період другої половини ХІХ – початку ХХ століття, обґрунтовано специфічні особливості системи освіти регіону в зазначений період, розкрито досягнення її прорахунки.

Кожний регіон України має неповторний етнічний автопортрет, самобутні історикокультурні традиції, специфічне культурне середовище та культурно-освітній простір. Єлисаветградщина відома своїми своєрідними культурними та освітянськими традиціями, які обумовили формування досить яскравої педагогічної самобутності, яка проявилася в специфічності системи освіти, у просвітницькій діяльності діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків. У стінах навчальних закладів Єлисаветградського краю формувалася досвід поєднання двох рівнів освіти – загальноосвітньої і професійної шкіл.

Досліджуваній період характеризувався непослідовністю освітньої політики царського уряду. Незважаючи на об'єктивну потребу в реформуванні освіти, на корінні зміни царат не пішов, з кінця ХІХ століття і до початку ХХ століття відбувалися лише часткові позитивні зрушення в структурі системи освіти. Головними особливостями пануючої в той час освітньої парадигми були: переважна спрямованість системи освіти на реалізацію потреб суспільства; обмежений характер змісту освіти, його релігійна спрямованість; охоплення навчанням незначної частини населення; детермінація системи освіти соціально-економічними факторами; її відокремленість від сучасних світових тенденцій розвитку освіти. До особливостей регіональної системи освіти можна віднести: відсутність вищих навчальних закладів; високу активність у вирішенні проблем освіти в регіоні проявляли земства,

які намагалися відкрити доступ до елементарної освіти дітям з усіх верств населення; той факт, що починає проявлятися переважна спрямованість формування системи професійної освіти на реалізацію господарсько-економічних потреб регіону; невідповідність рівня розвитку системи освіти темпам зростання населення; невідповідність найважливіших елементів системи освіти (зміст навчально-виховного процесу, мова викладання тощо) національному складу населення, хоча і спостерігалось створення різних типів народних шкіл для етнічних груп переважно за приватної ініціативи. Щодо професійного статусу педагога в історії вітчизняних середніх навчально-виховних закладів, то вирішальний вплив мала низка чинників: соціально-політичні умови життя в країні; урядова політика в галузі середньої школи та вищої педагогічної освіти; заходи з підвищення престижу педагогічної професії й авторитету педагога в суспільстві; особливості науково-методичної роботи з педагогами в освітніх закладах; ефективність системи професійної підготовки педагога та підвищення його кваліфікації.

Ключові слова: історико-педагогічні дослідження, релігійна спрямованість, детермінація системи освіти соціально-економічними факторами, земства, елементарна освіта, формування системи професійної освіти на реалізацію господарсько-економічних потреб регіону, соціально-політичні умови, народні школи, система професійної підготовки педагога.

SAVCHENKO Nataliia Serhiyivna –
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Professor at the Department of Pedagogy and Special Education,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0420-3289>
e-mail: nataliy040570@gmail.com

THE DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE YELISAVETGRAD REGION (SECOND HALF OF THE NINETEENTH - EARLY TWENTIETH CENTURY)

The article outlines the leading trends in the development of education in the Yelisavetgrad region in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, substantiates the specific features of the region's education system in this period, and reveals achievements and failures.

Each region of Ukraine has a unique ethnic self-portrait, distinctive historical and cultural traditions, a specific cultural environment and cultural and educational space. The Yelisavethrad region is known for its peculiar cultural and educational traditions, which led to the formation of a rather vivid pedagogical identity, which manifested itself in the specificity of the education system, in the educational activities of educational and cultural figures, and in the originality of pedagogical research. Within the walls of educational institutions of the Yelisavetgrad region, the experience of combining two levels of education - general and vocational schools - was formed.

The period under study was characterized by inconsistency in the educational policy of the tsarist government. Despite the objective need to reform education, the tsarist regime did not make fundamental changes; from the late nineteenth century to the early twentieth century, only partial positive changes in the structure of the education system occurred. The main features of the prevailing educational paradigm at that time were: the predominant focus of the education system on meeting the needs of society; the limited nature of the content of education, its religious orientation; the coverage of a small part of the population by education; the determination of the education system by socio-economic factors; its isolation from modern world trends in education. The peculiarities of the regional education system include: the absence of higher education institutions; high activity in solving educational problems in the region was shown by zemstvos, which tried to open access to elementary education for children from all walks of life; the fact that the formation of the vocational education system is beginning to be predominantly focused on the realization of the economic and social needs of the region; the mismatch between the level of development of the education system and the rate of population growth; the mismatch between the most important elements of the education system (content of As for the professional status of the teacher in the history of domestic secondary educational institutions, a number of factors had a decisive influence: socio-political living conditions in the country; government policy in the field of secondary school and higher pedagogical education; measures to increase the prestige of the teaching profession and the authority of the teacher in society; peculiarities of scientific and methodological work with teachers in educational institutions; effectiveness of the system of professional training and professional development of teachers.

Key words: historical and pedagogical research, religious orientation, determination of the education system by socio-economic factors, zemstvo, elementary education, formation of a system of vocational education to meet the economic and social needs of the region, socio-political conditions, public schools, system of professional teacher training.

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Історико-педагогічні проблеми завжди ставилися до найбільш актуальних, гострих питань розвитку педагогічної думки. Вивчення психологічних і педагогічних явищ з позицій діалектики, тобто науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, дозволяє виявити їх якісну своєрідність, зв'язку з іншими соціальними явищами і процесами. Відповідно до принципів цієї теорії навчання, виховання і розвиток майбутніх педагогів досліджуються в

тісному зв'язку з конкретними умовами суспільного життя і професійної діяльності. Всі педагогічні явища вивчаються в їх постійній зміні та розвитку, виявленні протиріч і шляхів їх вирішення.

Не варто забувати конфуціанську максиму: минуле – це вчитель майбутнього. Окрім цього, історико-педагогічні дослідження допомагають введенню нової інформації до фонду теорії педагогіки, забезпечують уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у педагогічній науці, створюють систему інформації, що

спирається на об'єктивні факти і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання, яку вивчають чимало сучасних українських учених.

Кожний регіон України має неповторний етнічний автопортрет, самобутні історикокультурні традиції, специфічне культурне середовище та культурно-освітній простір. Центральний регіон України відомий своїми своєрідними культурними та освітянськими традиціями, які обумовили формування досить яскравої педагогічної самобутності, яка проявилася в специфічності системи освіти, у просвітницькій діяльності діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків.

На сучасному етапі значно зріс інтерес науковців до особливостей розвитку освіти на Єлисаветградщині. Науковці прагнуть більш об'єктивно оцінити здобутки в сфері освіти в регіоні, що пов'язано з відкритістю архівів і доступністю нових джерел. Історія освіти була однією з яскравих і насичених сторінок історії Єлисаветградського краю окресленого періоду. У стінах навчальних закладів формувалася досвід поєднання двох рівнів освіти – загальноосвітньої і професійної шкіл.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Важливе значення мають наукові праці, в яких розглядається розвиток вищої освіти в Україні та країнах за кордоном, зокрема таких авторів: Ф. Альтбаха, В. Андрушенка, А. Максименко, О. Мещанінова, Н. Ничкало, А. Ржевської, Г. Перкіна, Л. Пуховської, А. Сбруєвої, С. Сисоєвої. Проблема перебігу освітніх процесів, професійної діяльності педагога, системі його підготовки і підвищення кваліфікації та вимогам до фахівців присвятили свої дослідження О. Гнізділова, О. Гончар, С. Золотухина, О. Попова, О. Сухомлинська, Н. Тарарак .

Аналіз літературних джерел засвідчує велику увагу сучасних істориків педагогіки до різних аспектів досліджуваного питання, зокрема методологія вивчення сутності історико-педагогічних надбань з позицій “історія – це погляд у майбутнє” всебічно представлена в наукових працях Л. Вовк, М. Євтуха, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка.

Мета статті: окреслити провідні тенденції розвитку освіти на Єлисаветградщині періоду другої половини XIX – початку XX століття, виявити механізм впливу різних чинників, зокрема освітньої політики й шкільного законодавства на формування системи освіти на Єлисаветградщині та обґрунтувати специфічні особливості системи освіти регіону в зазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Освітня політика царського уряду в досліджуваній період не відповідала вимогам часу. Своїми діями уряд намагався скоріше знищити, ніж підтримати прогресивний рух в освітній галузі. І все ж цей рух існував, і його

основою була боротьба народів Російської імперії, в тому числі й українського народу, за демократизацію освіти, а саме – за розширення мережі початкових освітніх закладів, за введення загального навчання дітей, за підвищення письменності населення.

Як майже всюди в Росії, в Україні високу активність у вирішенні проблем освіти в регіонах проявляли різні громадські організації та земства. На початок XX століття більшість земств внесли пропозиції про введення загального початкового навчання (царський уряд здійснював політику обмеження кількості осіб, які мали право здобувати освіту, віддаючи перевагу вихідцям з імущих класів і деяких близьких до них верств, земства ж намагалися відкрити доступ до елементарної освіти дітям з усіх верств населення). Так, Єлисаветградське повітове земство вже 1873 року в умовах майже повної байдужості уряду до питань народної освіти звернулося до нього з клопотанням про введення загального початкового навчання і розпочало широке статистичне дослідження стану народної освіти в повіті. Активну діяльність у цьому напрямку одним із перших у країні розпочало Херсонське губернське земство. Вже 1874 року його представники працювали над проектом плану розвитку народної освіти в губернії та порушували питання про послідовне введення загального навчання на основі початкової земської школи. Відзначимо, що саме у відповідь на земські клопотання 1906 року була призначена матеріальна допомога уряду на утримання вчителів, 1907 року надані земствам безповоротні та довгострокові позики із державного шкільно-будівельного фонду тощо.

Це були прогресивні зрушення в галузі освіти, але царський уряд орієнтувався на збереження найгіршого типу школи – церковно-парафіяльної, яка давали головним чином релігійне виховання і лише мінімальний обсяг елементарних знань. У тих місцевостях, де існували церковно-парафіяльні школи, заборонялося відкривати земські. Така політика царського уряду в галузі народної освіти сприяла незадовільному стану початкового навчання. Вкрай низькою була письменність населення.

У 60–70-ті роки XIX столітті в Російській імперії було проведено ряд реформ: селянська, земська, судова, військова, фінансова, освітня. Не зважаючи на їх обмежений характер, вони, зокрема й освітня реформа, створили передумови для становлення громадянського суспільства.

У “Положенні про початкові народні училища” (1864 р.) зазначалося, що вони мають на меті утверджувати в народі релігійні та моральні поняття і поширювати початкові корисні знання. В училищах вивчали Закон Божий, письмо, перші чотири арифметичні дії. Проводились читання звичайних і церковних книг. Навчання обмежувалось елементарними знаннями і письменністю.

У другій половині XIX століття за підтримки прогресивної інтелігенції, громад і земств значно розширилася мережа початкових освітніх закладів. Уже у 1897 році в початкових шкіль різних типів налічувалося 16798, в тому числі міністерських – 5495, земських – 3179, церковно-приходських – 8061, інших відомств – 14, недільних – 49. Але вони не могли охопити навчанням усіх дітей. У різних губерніях України уміли писати від 15,5% до 27,9% усіх жителів. Відсоток грамотного населення в Херсонській губернії (1897 р.) становив 15,9%.

Не кращим був і стан з середньою школою, хоча поступово і прослідковується позитивна динаміка. Наприкінці 1890 року в Україні діяли 129 гімназій, із них – 52 чоловічих і 77 жіночих. Статутом гімназій (1864 р.) були зняті обмеження доступу до середньої освіти за майновим станом і віросповіданням.

У 1895 році у Єлисаветградському повіті працювала 71 земська школа, де навчалося 6743 учні і 118 церковно-приходських шкіл, які відвідували 4454 учні. 1898 року у повіті було 80 земських початкових училищ, у тому числі 75 однокласних і 5 двокласних [3, с. 60–61].

Для сільських училищ Міністерство народної освіти встановило трирічний термін навчання в однокласних училищах і п'ятирічний – у двокласних. Матеріальне забезпечення шкіл було недостатнім.

У звіті про стан народних училищ у Херсонській губернії подаються такі дані: “У 1895 році у введені Херсонських народних училищ було навчальних закладів 1432, в тому числі: а) безпосередньо підпорядкованих Міністерству народної освіти – 227; б) училищ, які знаходилися в підпорядкуванні училищних рад – 450; в) приватних – 130; г) хедерів – 625. Порівняно з минулим роком число учнів збільшилося в основному на 26 (не враховуючи хедерів, з якими збільшилося на 139). Крім того, у тому ж році в губернії було 539 училищ других відомств. Таким чином, всього у губернії було у 1895 році навчальних закладів 1971” [11, с. 237]. Для порівняння наводимо дані про школи за 1903 рік: “Всього – 252 було в губернії 1739, із них сільських – 1324, міських – 214, нерозподілених – 201”.

До початкових народних училищ належали: підпорядковані Міністерству народної освіти парафіяльні училища в містах і селах, що утримувалися на кошти місцевих громад, частково казни, пожертвувань приватних осіб; народні училища, що утримувалися приватними особами різного звання; сільські училища, підпорядковані міністерствам державного майна та ін., утримувані на громадські кошти; підпорядковані духовному відомству церковно-парафіяльні училища, утримувалися з казни, на громадські й приватні кошти; недільні школи, утримувалися урядом, громадами, приватними особами. Навчальний курс мав складатися з

таких предметів: Закон Божий, читання книг цивільного й церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики, церковні співи. Предмети мали викладатися російською мовою церковнослужителів або вчителями (чоловіками й жінками) після дозволу училищної ради, а Закон Божий мав право викладати лише парафіяльний священик. Для зарахування на посаду вчителя потрібно було отримати дозвіл у повітовій училищній раді після надання вчителю авторитетною особою рекомендації про їхню благонадійність і моральність.

До училищ приймалися діти всіх станів; плата за навчання встановлювалася відомством чи приватними особами, яких утримувалися училища. Початкові народні перебували під наглядом повітової училищної ради, хоча за релігійно-моральним вихованням мав стежити парафіяльний священик.

У 1905/1906 навчальному році під впливом громадськості Міністерство народної освіти було змушено внести деякі позитивні зміни у навчальні плани і програми середніх шкіл; відмінити ряд попередніх розпоряджень, які обмежували доступ молоді з демократичних шарів населення до освіти; надати деякі пільги приватним навчальним закладам; дозволити педагогічним радам відступати за угодженням з попечителем навчального округу від діючих правил та інструкцій; надати право проводити в середніх школах загальношкільні та покласні збори і обирати на них батьківські комітети. З боку царського уряду це були лише окремі поступки, але все ж таки це були хоч і невеличкі, але перемоги прогресивної громадськості.

Після революції 1905–1907 років політика царського уряду в галузі освіти була спрямована на ліквідацію завоювань демократичної громадськості. Уряд намагається закрити якомога більше відкритих під час революції закладів просвітницького характеру – бібліотек, клубів, курсів для дорослих, народних університетів тощо, забороняє діяльність Всеукраїнської учительської спілки, майже всіх “Просвіт” та інших освітніх товариств. Гальмувалося відкриття нових шкіл і просвітницьких установ для дорослих, підсилювалося значення релігійного виховання учнів, скорочувався обсяг знань у початкових школах, обмежувався доступ до середньої і вищої школи дітям з бідних верств населення.

Взагалі середніх шкіл в Російській імперії було дуже мало. Під час революції 1905–1907 років по всій Російській імперії поширився рух за вільне відкриття шкіл, за прогресивні зміни у змісті й методах навчання. Усі неруські народи, в тому числі й український, боролися проти русифікації школи, за право навчання рідною мовою. Освіта була доступною тільки для заможної частини населення регіону. Лише близько 20% населення були письменними. Існуючій системі освіти не були притаманні

різноманітність та гнучкість. У регіоні не було вищих навчальних закладів.

Після жовтня 1905 р. в Україні виникли громадські організації з назвою «Просвіта». Головною метою їх діяльності була допомога розвитку української культури, організація просвіти українського народу його рідною мовою. Ці товариства засновували і щоденні недільні школи, народні бібліотеки. Такою організацією в цей період було Єлисаветградське товариство поширення грамотності і ремесел. На початку ХХ століття у центральному регіоні було також покладено початок народним читанням, недільним і вечірнім заняттям з дорослими. У Єлисаветграді функціонувала безкоштовна народна бібліотека, яка утримувалася Єлисаветградською товариством поширення грамотності і ремесел, яке було створене у 1899 році і припинило свою діяльність у 1917 році [2; Оп. 1; Спр. 18; Арк. 47].

Під впливом революції 1905–1907 років дещо підвищується вплив громадськості на розвиток освіти, в регіоні зменшується кількість церковно-парафіяльних шкіл і збільшується кількість земських, виникають школи з рідною мовою викладання, зростає громадська та методична активність педагогічних працівників. Але ці зміни не відігравали вирішальної ролі в розвитку освіти. Царський уряд зберігав свою панівну роль у визначенні політики в галузі освіти, яка була спрямована на захист державних інтересів, обмеження можливостей для отримання освіти, збереження її релігійного характеру. В усіх ланках освіти панують авторитарні відносини, зміст освіти в початкових школах був примітивним і мало відповідав потребам особистості та розвитку регіону. Більшість приміщень шкіл були непридатні для занять, школи не мали спеціального обладнання, наочних посібників. У початкових школах один вчитель приходився в середньому приблизно на 50 учнів, а в гімназіях – на 20 учнів.

Оскільки якість освіти залежить від її мети, змісту, методики навчально-виховного процесу, забезпечення педагогічними кадрами, матеріальних умов, то можна зробити висновок про її низький рівень у початкових школах.

На території Єлисаветградщини педагогічна освіта розвивалася досить позитивно в якісному і в кількісному відношеннях. Історико-педагогічний огляд зародження та становлення педагогічної освіти в краї, опис основних етапів її розвитку представлено у різновидових публікаціях. Однією з особливостей цього сектора освіти була різноманітність типів навчальних закладів із підготовки вчителів. Звернення до історії педагогічної освіти нашого краю дає можливість глибше з'ясувати стан підготовки вчительських кадрів у різні історичні періоди, механізми функціонування освітньої сфери регіону.

У дореволюційний період однією з перших публікацій, у якій розглядалася історія освітніх закладів регіону був «Исторический очерк г. Елисаветграда» (1897) [8]. Відомий громадський діяч, тодішній міський голова О. Пашутін у нарисі місцевої історії звернув увагу на ставлення суспільства й місцевої влади до потреб народної школи, подав інформацію про еволюцію окремих навчальних закладів, серед яких певне місце відвів короткому опису розвитку жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині. Зокрема, у публікації ми знаходимо таку інформацію: «10 жовтня 1860 р. відкрилося Єлисаветградське жіноче училище другого розряду. Вже з наступного року на його утримання місцева влада виділяла щорічно 1355 крб., також передбачалася плата за навчання: 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – додатково 5 крб. Навесні 1869 р. училище складалося з 1 підготовчого й 4 основних класів; того ж року його реорганізували в заклад першого розряду, а 9 вересня 1870 р. – у громадську жіночу гімназію. 1881 р. при ній відкрили додатковий педагогічний клас» [8, с. 89–90]. Аналіз праці свідчить про те, що автор вважає значним досягненням у розвитку середньої освіти – відкриття Єлисаветградського жіночого училища.

Зауважимо, що Єлисаветградське жіноче училище виникло відповідно до чинних реформ у галузі освіти. Так, 30 травня 1858 р. затверджується «Положення про жіночі училища відомства Міністерства Народної Освіти», згідно з яким училища утримувалися на кошти громадськості, благодійних товариств і тільки в особливих випадках допомагала держава. Училища поділялися на перший (6 класів) і другий (4 класи) розряди, які відрізнялися обсягом знань. У травні 1870 р. було затверджено «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства Народної Освіти». За положенням жіночі училища першого розряду перетворювалися на гімназії, а училища другого розряду – на прогімназії. Згідно цього положення у жіночих гімназіях вводився 8-ий додатковий педагогічний клас.

Про заснування й діяльність педагогічних класів у Єлисаветградській жіночій гімназії, крім історії міста, написаної О. Пашутіним, згадується також у щорічних звітах про народну освіту в Єлисаветградському повіті, що друкувалися на початку ХХ ст. та мали переважно описово-інформаційний характер.

Проведений історіографічний аналіз засвідчив незначну кількість історико-педагогічних досліджень з розвитку педагогічної освіти у радянський період. Виявлено нечисельну групу статейних публікацій про діяльність Кіровоградського педагогічного інституту в цей період.

Заслуговує на увагу в історіографічному контексті праця ректора С. Королюка «До

двадцятиріччя Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О. С. Пушкіна» (1951) [5], надрукована у наукових записках педінституту, у якій автор зробив аналіз діяльності закладу за певний період.

Історико-педагогічний огляд розвитку ВНЗ можна знайти в газетних публікаціях різних років. Так, зокрема у ювілейній публікації «Полудень віку» ректор О. Поляруш підвів деякі підсумки піввікової історії закладу. Зазначив найвідоміших випускників – доктора біологічних наук, професора А. Кулик, завідуючого кафедрою нейрохірургії Донецького медінституту В. Кондратенка, завідуючого кафедрою вищої математики Київського політехнічного інституту доктора фізико-математичних наук Л. Дундученка, заступника голови Верховної Ради УРСР М. Орлик (Ісаєва), Героя Радянського Союзу Г. Джунковську (Маркову), заслуженого вчителя республіки С. Логачевську, народну артистку СРСР, солістку Одеського театру опери і балету Р. Сергієнко [9].

Помітною публікацією в радянський період є нарис з нагоди 50-річного ювілею ВНЗ «Кіровоградський державний педагогічний інститут імені О. С. Пушкіна (до 50-річчя з дня заснування)» (1980) редактор Т. Долганова [4] з коротким викладом літопису закладу.

Дослідник історії краю О. Паніотов розкрив особливості підготовки вчительських кадрів на Єлисаветградщині у період із 1923–1925 рр. на Міжвузівській науковій конференції з історичного краєзнавства (Кіровоград, 1990) [7].

Утім існуючий доробок недостатньо відображає тенденції розвитку педагогічної освіти в масштабах регіону за радянського періоду.

Лише у пострадянський період посилився інтерес як до вивчення професійно педагогічної освіти у регіоні, що, як зазначалося раніше, передусім пов'язано з ліквідацією жорстких ідеологічних рамок, відкритістю архівів і доступністю нових джерел, можливістю повному оцінити історичні події і явища.

Зауважимо, що значно ґрунтовніше розвиток педагогічної освіти на теренах краю розкрито у доробку сучасних українських дослідників. Його репрезентують різновидові публікації.

Заслуговує на увагу монографія С. Якименко та О. Литвиненко «Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття)» (2011) [15]. Так, у монографії системно висвітлено питання історії виникнення, становлення й розвитку жіночої освіти у межах Херсонської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. Розкрито регіональні особливості діяльності різних типів жіночих середніх навчальних закладів Херсонської губернії у досліджуваний період. Характеризуючи стан жіночої освіти в Херсонській губернії, автори зазначають, що

мережа жіночих навчальних закладів Єлисаветграда почала формуватися в кінці першої половини XIX ст.: «У 1864 р. у Єлисаветграді були такі жіночі навчальні заклади: училища повітові (68 учениць), приходські (70 учениць) та приватне Карнаухової (10 учениць), жіночі пансіони Погорелки (32 учениці) та Вередкович (20 учениць). Пансіон пані Фортвенглер існував з 1855 р., а після відкриття в кінці 1860 р. жіночого пансіону пані Хрущевої вони були закриті, а згодом із відкриттям у Єлисаветграді громадської жіночої гімназії його знову відкрили. До приватних жіночих середніх навчальних закладів міста належала також гімназія пані Кодьєвої, яка функціонувала протягом тривалого часу» [15, с. 71–72]. При цьому, в монографії вказується, що на кінець XIX ст. у навчальних закладах Єлисаветграда на відміну від інших міст Херсонської губернії охоплення середньою освітою дівчат було значно гірше [15, с. 76].

Важливим матеріалом у контексті вивчення історіографії еволюції педагогічної освіти в регіоні є дослідження В. Постолатія [10 та ін.]. Так, у 2006 р. виходить друком праця В. Постолатія «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.)» [10], яка розкриває цілісну картину розвитку педагогічної освіти в досліджуваному регіоні. Автор дослідив еволюцію зародження та розвитку педагогічної освіти, починаючи від рішення комісії Єлисаветградських земських зборів (11.09.1865 р.) про відкриття місцевої семикласної гімназії з педагогічними класами і до 1965 р.

Ретельно проаналізувавши нормативно-правове регулювання, а також організаційно-методичне забезпечення навчального процесу в Єлисаветградській громадській жіночій гімназії (1870), на педагогічних курсах при Єлисаветградському міському шестикласному училищі (1900), Добровеличківській жіночій учительській семінарії, відкритій у 1912 р. в складі одного першого класу в м. Добровеличківці Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, В. Постолатій доходить висновку, що у краї на початку XX ст. вже складалася певна система підготовки народних вчителів. Проте їх випускали в обмеженій кількості. Найякіснішою була педагогічна освіта, яку давала жіноча гімназія. Тут за навчання потрібно було платити чималі гроші. Дослідник звертає увагу на те, що «лише 25 % з тих, хто одержував у педагогічному класі свідоцтво вчителя, йшли працювати у школу» [10].

Автор зазначає, що народного вчителя також готували педагогічні курси та семінарії. Ці навчальні заклади були розраховані на представників малозабезпечених верств населення – безкоштовне навчання, більшість учнів одержували стипендії. В. Постолатій

наголошує, що «система педагогічної освіти, що існувала, в основному задовольняла зростаючий попит краю на вчителів із відповідною підготовкою. Більше того, – пише дослідник, – зокрема в м. Єлисаветграді протягом десятиліть випускницям жіночої гімназії було досить важко одержати місце в школі, оскільки кількість бажаючих працювати значно перевищувала вчительські вакансії» [10, с. 13–14].

Вагомим досягненням вважаємо запропоновану автором принципово нову позицію щодо заснування педагогічного ВНЗ у краї. В. Постолатій вважає, що саме з 1881 р. розпочато підготовку вчителів у регіоні та відлік «неперервної історії ... й ... родоводу» [10, с. 4] Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (нині Центральноукраїнський), зауважуючи при цьому, що університет виріс із Єлисаветградських вищих трирічних педагогічних курсів (1921), які на той час мали статус ВНЗ за українською системою вищої освіти. Ці курси, пройшовши низку реорганізацій, мають неперервну історію аж до набуття статусу Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, – вважає В. Постолатій [10, с. 141].

Зауважимо, що більшість дослідників створення і відлік історії ВНЗ датують 1930 р., а тому така думка В. Постолатія є досить оригінальною, але з іншого боку є цілком виправданою, оскільки автор посилається на нормативні документи про систему розвитку вищої педагогічної освіти в Україні 1920-х рр. та, на підтвердження свої міркувань, наводить висновок авторитетного дослідника вищої педагогічної освіти в Україні доктора педагогічних наук, професора В. Майбороди, що трирічні педагогічні курси «за правовим станом ... прирівнювалися до технікумів, що, як відомо, вважалися вищими навчальними закладами...» [6, с. 35]. Автор також розглядає надзвичайно цікавий період в історії розвитку педагогічної освіти в регіоні за часів керування Єлисаветградськими педагогічними курсами (1922–1924) першого професора В. Харцієва.

Період з 1957–1965 рр. він визначає як «початок сходження» і саме на цьому етапі, на думку дослідника, було закладено великі потенційні можливості для подальшого зростання ВНЗ. В. Постолатій відзначає досягнення тодішнього ректора Ф. Овчаренка, «який за роки хрущовської відлиги значно поліпшив навчально-матеріальну базу інституту, доклав значних зусиль до зміцнення професорсько-викладацького складу, розширення контингенту студентів» [10, с. 98]. Звертає увагу, що саме за його керівництва, інститут почав перетворюватися на один із кращих педагогічних ВНЗ України.

Отже, детальний аналіз розвитку педагогічної освіти у регіоні в період із 1865–

1965 рр. дозволив автору глибоко, рельєфно показати її генезу, нормативно-правове регулювання, формування мережі відповідних закладів та інституцій й увиразнити особливості організації та змісту навчального-виховного процесу у закладах відповідного типу в різні історичні періоди.

Заслуговує на увагу в контексті вивчення історіографії розвитку педагогічної освіти солідний науково-історичний доробок історика, краєзнавця С. Шевченка [12 та ін.].

У 2007 р. С. Шевченко опублікував практично ідентичні книги «Alma mater єлисаветградських гімназисток» [12] та «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)» [14], у яких представив ґрунтовну характеристику системи жіночої освіти, її розвитку і реформування. Заслугою автора є те, що він фактично вперше цілісно охарактеризував основні етапи становлення та розвитку найстарішої з-поміж середніх навчальних закладів міста та жіночих гімназій Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Єлисаветградської громадської жіночої гімназії. Вчений ґрунтовно проаналізував зміст навчально-виховного процесу, головні напрямки роботи опікунської та педагогічної рад, батьківського комітету, благодійного товариства допомоги бідним ученицям, особливості взаємин гімназії з освітянськими і владними органами, іншими навчальними закладами, передусім Єлисаветградською чоловічою гімназією та реальним училищем, висвітлив персональний склад викладачів і кращих учениць, систему виховної роботи в закладі, долі випускниць, проаналізував фінансово-господарський стан справ у гімназії тощо [14, с. 7–8].

У роботах С. Шевченка зазначається, що дівчатам, які отримали свідоцтва про закінчення курсу прогімназії або перших чотирьох класів гімназії 1881 р. надано право «на звання початкових учительок». За клопотанням опікунської та педагогічної рад 1881/1882 н. р. у гімназії відкрився VIII додатковий, педагогічний клас [14, с. 23].

Досягнення Єлисаветградською громадською жіночою гімназією статусу восьмикласної, дослідник вважає важливим етапом у розвитку освіти центрально-українського регіону [14, с. 59].

С. Шевченко звертає увагу, що 1904–1914 рр. стали періодом найвищого розвитку гімназії – з допомогою керівництва міста було усунуто будівельні недоліки у новому приміщенні, облаштовано територію; педагогічний колектив отримав відповідні умови для ефективного реалізації завдань навчально-виховного процесу; збільшилася кількість учениць і класів; набуто досвіду діяльності батьківського комітету [14, с. 113].

Автор констатує, що перша світова війна викликала значні труднощі в діяльності

громадської гімназії. Колектив мусив перенести діяльність до приміщень класичної гімназії та реального училища. Заняття у дві зміни, боротьба за владу в місті, економічна скрута негативно впливали на нормальний хід навчально-виховного процесу. За цих умов значно підвищилася роль батьківського комітету. Діяльність міської влади і опікунської ради була спрямована на пошук шляхів поліпшення становища жіночої гімназії [14, с. 144–145].

Окрім того, С. Шевченко проаналізував перший досвід українізації в системі освіти, який відбувався в умовах національно-культурного відродження, як складової державного будівництва. Так, у книзі «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)» знаходимо інформацію, що «завдяки зусиллям національно свідомих учителів, “просвітан”, представників Центральної Ради, УНР, гетьманату, Директорії у Єлисаветграді поступово вводилося вивчення рідної мови в початкових школах, розпочала діяльність державна українська гімназія, українізувалися інші середні навчальні заклади, у т. ч. громадська жіноча гімназія» [14, с. 151].

Дослідивши останній період діяльності гімназії – (1919–1920 рр.) – вчений зазначає, що завершення діяльності Єлисаветградської громадської жіночої гімназії припало «на драматичний період в українській історії, час становлення радянської влади. У місті змінювалася політична ситуація, влада, загострилися соціально-економічні проблеми. Та, незважаючи на це, керівництво, педагогічний персонал закладу намагалися знайти оптимальні шляхи організації навчального процесу, виконання виховних завдань» [14, с. 163].

С. Шевченко звертає увагу, що з 25 червня по 15 липня на Інгулі з ініціативи міністерства діяли курси українознавства для вчителів народних шкіл Єлисаветградського та Олександрійського повітів. 243 педагоги тоді вивчали історію України, українську мову та методику викладання математики [13, с. 282].

Питанню підготовки вчителів, підвищенню їх кваліфікації в Україні на певному історичному етапі присвячено дисертаційне дослідження В. Вдовенко «Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.)» (2005) [1], яка, зокрема, висвітлила й історію організації педагогічних з'їздів на Єлисаветградщині в зазначений період та розкрила роль Єлисаветградського земства в організації підготовки вчителів.

Об'єктом уваги Н. Калініченко стали перші кроки на шляху становлення педагогічної освіти в регіоні. У своїй монографії (2007) [3] дослідниця здійснила ретроспективний аналіз підготовки вчительських кадрів для сільських шкіл на початку ХХ ст. Автором детально розкриті особливості педагогічних курсів Херсонського губернського земства. Значну

увагу вчена приділила саме досвіду організації подібних курсів у Єлисаветградському повіті.

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Таким чином, досліджуваний період характеризувався непослідовністю освітньої політики царського уряду. Незважаючи на об'єктивну потребу в реформуванні освіти, на корінні зміни царат не пішов, з кінця ХІХ століття і до 1917 року відбувалися лише часткові позитивні зрушення в структурі системи освіти. Головними особливостями пануючої в той час освітньої парадигми були: переважна спрямованість системи освіти на реалізацію потреб суспільства; обмежений характер змісту освіти, його релігійна спрямованість; охоплення навчанням незначної частини населення; детермінація системи освіти соціально-економічними факторами; її відокремленість від сучасних світових тенденцій розвитку освіти. До особливостей регіональної системи освіти можна віднести: відсутність вищих навчальних закладів; високу активність у вирішенні проблем освіти в регіоні проявляли земства, які намагалися відкрити доступ до елементарної освіти дітям з усіх верств населення; той факт, що починає проявлятися переважна спрямованість формування системи професійної освіти на реалізацію господарсько-економічних потреб регіону; невідповідність рівня розвитку системи освіти темпам зростання населення; невідповідність найважливіших елементів системи освіти (зміст навчально-виховного процесу, мова викладання тощо) національному складу населення, хоча і спостерігалось створення різних типів народних шкіл для етнічних груп переважно за приватної ініціативи. Щодо професійного статусу педагога в історії вітчизняних середніх навчально-виховних закладів, то вирішальний вплив мала низка чинників: соціально-політичні умови життя в країні; урядова політика в галузі середньої школи та вищої педагогічної освіти; заходи з підвищення престижу педагогічної професії й авторитету педагога в суспільстві; особливості науково-методичної роботи з педагогами в освітніх закладах; ефективність системи професійної підготовки педагога та підвищення його кваліфікації.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Веденская Г. А. Проблемы преподавания литературы в школе в наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Л., 1980. 177 с.
2. Державний архів Кіровоградської області. Ф. 56, Оп.1. Спр. 18.
3. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні (друга половина ХІХ – ХХ століття) : Монографія. Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс ЛТД», 2007. 744 с.
4. Кіровоградський державний педагогічний інститут імені О. С. Пушкіна (до 50-річчя з дня заснування) / ред. Т. Г. Долганова. Кіровоград, 1980. 13 с.

5. Королюк С. К. До двадцятиріччя існування Кіровоградського педінституту ім. О. С. Пушкіна. *Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ін-ту імені О. С. Пушкіна*. 1951. Т. 1. С. 3–24.

6. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). К.: Либідь, 1992. 196 с.

7. Паніотов О. О. До історії підготовки вчительських кадрів на Єлисаветградщині (1923–1925 рр.) : міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. Кіровоград, 1990. С. 75–77.

8. Пашутин А. Исторический очерк г. Єлисаветграда. Єлисаветград: Лито-Типографія бр. Шполянских, 1897. 311 с.

9. Полярш О. Полудень віку. *Кіровоградська правда*. 1980. 1 жовтня.

10. Постолатій В., Гур'янова О. Творець нової школи в Єлисаветграді. *Освітнянське слово*. 2005. Листопад.

11. Систематический свод постановлений Єлисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы. Сост. Е. И. Борисов. Єлисаветград, 1895. 247 с.

12. Шевченко С. І. Вершники на Інгулі. Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард»», 2013. 332 с.

13. Шевченко С. І. Лицарі українського степу: збірка статей (1983–2008 рр.). Кіровоград: 2008. 376 с.

14. Шевченко С. І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія. 1860–1920 рр. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2007. 179 с.

15. Якименко С. І., Желан А. В. Становлення та розвиток музичної освіти в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття) : монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. 240 с.

REFERENCES

1. Vedenskaia, H. A. (1980). Problemy prepodavaniia literatury v shkole v nasledy V. A. Sukhomlinskogo [Problems of teaching literature at school in the legacy of V. A. Sukhomlinsky. A. Sukhomlinsky] : dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. Lviv. 177 s. [in Ukrainian]

2. Derzhavnyi arkhiv Kirovohradskoi oblasti [State Archives of Kirovograd Region]. F. 56, Op.1. Spr. 18. [in Ukrainian]

3. Kalinichenko, N. A. (2007). Trudova pidhotovka uchniv silskoi shkoly v Ukraini (druha polovyna XIX – XX stolittia) [Labor Training of Rural School Pupils in Ukraine (Second Half of the XIX - XX Centuries)] : Monohrafiia. Kirovohrad : Polihrafichno-vydavnychiy tsentr TOV «Imeks LTD». 744 s. [in Ukrainian]

4. Kirovohradskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut imeni O. S. Pushkina (do 50-richchia z dnia zasnuvannia) (1980). [Kirovohrad Pushkin State Pedagogical Institute (on the occasion of the 50th anniversary of its foundation)] / red. T. H. Dolhanova. Kirovohrad. 13 s. [in Ukrainian]

5. Koroliuk, S. K. (1951). Do dvadtsiatyrichchia isnuvannia Kirovohradskoho pedinstytutu im. O. S. Pushkina [To the twentieth anniversary of the Kirovohrad Pushkin Pedagogical Institute]. Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzh. ped. in-tu imeni O. S. Pushkina. T. 1. S. 3–24. [in Ukrainian]

6. Maiboroda, V. K. (1992). Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985) [Higher Pedagogical Education in Ukraine: History, Experience, Lessons (1917-1985)]. Kyiv : Lybid. 196 s. [in Ukrainian]

7. Paniotov, O. O. (1990). Do istorii pidhotovky vchytelskykh kadriv na Yelysavethradshchyni (1923–1925 rr.) [On the History of Teacher Training in the Yelisavetgrad Region (1923-1925)]: mizhvuzivska naukova konferentsiia z istorichnoho kraieznavstva: tezy dopovidei. Kirovohrad. S. 75–77. [in Ukrainian]

8. Pashutyn, A. (1897). Ystorycheskyi ocherk h. Elysavethrada [Historical sketch of the city of Elisavetgrad]. Elysavethrad : Lyto-Typohrafyia br. Shpolianskykh. 311 s. [in Ukrainian]

9. Poliarush, O. (1980). Poluden viku [Noon of age]. Kirovohradaska pravda. 1980. 1 zhovtnia. [in Ukrainian]

10. Postolatii, V., Hurianova, O. (2005). Tvorets' novoi shkoly v Yelysavethradi [Creator of a new school in Yelisavetgrad]. Osvitianske slovo. Lystopad. [in Ukrainian]

11. Systematicheskyi svod postanovleniy Elysavethradskoho uездного zemskoho sobraniya za 1865–1895 hody (1895). [Systematic summary of resolutions of the Yelisavetgrad district zemstvo assembly for 1865–1895 years]. Sost. E. Y. Borysov. Elysavethrad. 247 s. [in Ukrainian]

12. Shevchenko, S. I. (2013). Vershnyky na Inhuli [Riders on the Ingule River]. Kirovohrad : PP «Tsentr operativnoi polihratsii «Avanhard. 332 s. [in Ukrainian]

13. Shevchenko, S. I. (2008). Lytsari ukrainskoho stepu: zbirka statei (1983–2008 rr.) [Knights of the Ukrainian steppe: a collection of articles (1983-2008)]. Kirovohrad. 376 s. [in Ukrainian]

14. Shevchenko, S. I. (2007). Stari stiny: Yelysavethradska hromadska zhinocha himnaziia. 1860–1920 rr. [Old walls: Yelisavetgrad Public Women's Gymnasium. 1860-1920.]. Kirovohrad : RVV KDFU im. Volodymyra Vynnychenka. 179 s. [in Ukrainian]

15. Yakymenko, S. I., Zhelan, A. V. (2014). Stanovlennia ta rozvytok muzychnoi osvity v Khersonskii hubernii (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Formation and development of music education in Kherson province (late XIX - early XX century)] : monohrafiia. Kyiv : Vydavnychiy Dim «Slovo». 240 s. [in Ukrainian]

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Савченко Наталія Сергіївна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та спеціальної освіти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: теорія і практика освіти молоді в Україні та у зарубіжних країнах.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Savchenko Nataliia Serhiivna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogy and Special Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University.

Scientific interests: sphere of scientific and research interests: the theory and practice of the youth's education in the Ukraine and West European countries.

Стаття надійшла до редакції 15.09.2023 р.